

ËL BULETIN ÈD L'ACADEMIA

N 33

dla lenga piemuntèisa

Utùber 2016

Editur: B. Villata

Cu-Editur: A. Costanzo

Cum, cuma, cume

Lesenda ij test piemuntèis, specialment cuj èd chi ch'a l'é custümà a marché o 'l sun èd dla u piemuntèisa, as peulu truvé tre grafie diverse për nuté l'averb o la congiunsiun derivà dal latin *quomodo*. St'abundansa a l'é smijane pitost drola e a l'ha stüpine përchè che 'd vire ste tre variante a sun duvrà senza ten-e cunt èd le régule funétiche ch'a caraterisu nossa lenga.

Cum i l'uma fait d'aute vire, për avèj na vision pì ciara d'ès prublema, i l'uma pensà d'esaminé la chestiun da l'anviarüra. Tnisenda cunt èd le carateristiche dle parlà piemuntèise, che dle parole d'urigin latin-a, èd solit a guernu mac le vucaj ch'as treuvu an pusissiun tonica, e a lassu druché j'aute, dzurtüt se prutoniche o finaj. Ch'as pensa mac a *vrità* o a *gent*.

La sparissiun èd l'element labial /u/ dop ël sun velar /c/ a duvrà nen surprénde gnün, përché che sta carateristica as treuva an tüte le lenghe rumanze üficiaj. A stu pruposit ch'as pensa al purtughèis: *como*, a l'è spagneul *como* al fransèis *comme*, a l'italian *come*, e al rumen *cum*, vus ch'a rivu tüte dal latin *quomodo*.

Dait che, cum as é pen-a vist, la lenissiun total èd la vucal final atuna latina a l'é n'esit d'autüt nurmal an piemuntèis, da la mira etimologica a sarìa nen giüst giüstifiché la presensa dla a èd cuma, che ant ès cas a duvrà dritüra rivé da la o èd *quomodo*.

Për avèj na vision pì ciara d'ès prublema, i l'uma pensà d'è studié la chestiun da l'anviarüra, valadi parte dal latin. E sì a tuca ten-e cunt èd le cunsiderassiun pen-a faite, che an gener le vucaj àtune finaj latin-e a sparissu tüte gavà la -a. Ch'as pensa a *merenda*, *fnestra*, *ciuenda*... ch'a guernu la vucal final. Ma son as peul nen disse per *cuma* përché la furma uriginaria latina *quomodo* a presenta gnün-e A. Dunc, stasenda parèj le cose, a l'é ciar che la furma giüsta a duvìa esse *cum*.

Usservand le vaire strütüre ch'a presentu la vus cuma, a l'é belfé nuté che *cuma* a sta dnans a na furma vèrbal a la tersa persun-a singular o plüral. Për nen andé a sèrché ste furme ant ij test antic i purtuma cume esempi dui cas piat da la parlà d'ancheuj: *cuma finirà, ch'a fasa cuma veul*. Se al post èd l'averb *cuma* i na büteissu n'aut as vèdrìa sübit che la A a l'é separà da l'averb. Ch'as pensa mac a: *quand a finirà, ch'a ven-a quad a veul*.

Da sti cit esempi, as capiss che l'averb latin *quomodo* forse già mila agn fa, ant le parlà d'el territori del Piemunt d'ancheuj a l'era ridüesse a *cum*. I vucabulari èd l'800 cunsültà an èsmun-u mac *cum* e an cheiche dissianari d'el '900 as treuvu le vus *cuma*, *cum* e *cume*.

Rivà a sta mira, magara cheidün as èsciam: ma da andüa ch'a riva la A 'd cuma? La rësposta a l'é sempia: da la cuncessiun, valadi da l'ünion èd l'averb *cum* e d'el pèrnom vèrbal èd tersa persuna A. Cum as sa, la presensa d'è sti pèrnom ch'a pèrmèttu 'd dèstingue le vaire furme verbaj, as treuva già an lenga d'oè, sec. XII. Ch'a pensa a: *non an plus d'atenencia cum a la bestia* XV, 38.

A le vus pen-a segnalà a tuca giunteje *cume*, forse derivà co custa da *cum e*, ma che ant l'esempi presentà si dapress, gavà co cust dai sermun an lenga d'oè: *que lo iorn est cume carbun e la noit lus cumme candela* 09189 a l'ha 'l valor èd na congiunsiun. *Com* as treuva co ant le cunedie d'Aliun bin se, secund la grafia d'el temp, èl sun u as nutava o. Ch'as pensa a: *com antandra* A-47, *com fangle a boire* B-65, *so page sa ben com le anda* B-360, *chom te stan el lanterne* E-154.

An tüte manere, lon ch'a surprénde an custa storia a l'é ch'is truvuma turna dnans a 'd vus piemuntèise, dunt nen mac la prima ucurensa a preced cula arpurtà dai dissianari etimologic èd la lenga italian-a, ma co che l'etimologìa a l'é cüerenta e documentà da 'd test mutubin stagiunà, cum ij Sermun Sübalpin cunsiderà d'el 1170.

La tradissiun siderürgica ëd Furn Canavèis

Bin se poc documentà, Furn a l'ha na tradissiun plüri secular ant l'estrassiun e ant la lavurassiun dël fer. Ancur al di d'ancheuj a sun visibij je sgav dij mineraj ëd fer an sla culin-a dla Frera, an latin *Ferraria* ch'a j'era già sfrutà dël temp dij Celt. L'atestassiun pì antica dle sfrutament ëd le minere e dla lavurassiun dël fer a armunta al 5 fërvé 1330 e as treuva ant ën registr dël mass 36 dle carte Valperga di Rivara guernà all'AST (*item de omnibus Mennis et Ferrariis ac faxinis et omnibus asiamentis. Ast carte Valperga di Rivarolo, mazzo 36*). A tuca peui co signalé che ant ën at dël 14 dè stenber dël 1302 as parlava già d'*Universitas Fabrorum* cun ij so statüt (Comunità Montana Alto Canavese p.71). E peui ant ij cunsegnament dël 1406 a sun staite presentà 'n paira 'd füsìn-e. Ma 'l dëslüp andustrial ëd Furn a l'é cuminsà vers la metà ëd l'800.

Grassie a le stanpaji a caud e a le lavuras-siun mecaniche 'd precisiun, ël pais a l'é tantost passà da n'ecunumìa 'd süssistensa agru-pastural, cunpagnà da na discreta atività artisanal ëd la lavurassiun dël fer, a n'ecunumìa andustrial. Ch'as pensa mac che na bun-a part ëd lè stanpà 'd cul prudot an Italia a rivava da Furn, che nen a tort a l'era ciamà la cita Ruhr. Difati na quindzen-a dè stabiliment ch'a travajavu 'l fer e 'd materie simij a anpiegavu 1500 uvrié dël pais e dj'anvirun.

Antlura a Furn, nen mac as fasiù 'd machine da 16 e 24 cv. e 'd camiun marca Tre Spa-de, cun na purtà fin-a a 25 quintaj, e 'd moto cume la Gaja e peui, ant j'ani tranta, la Saetta, na moto da cursa. Tra ij mujen ëd trasport a tuca peui nen dësmentié le bici, e tra custe an ven bin mensiuné cule marca Venturino, faite për ij bërsalié. Sta bici a l'era co staita premià a l'espussissiun ëd Paris dël 1905.

A part son, a la Savunera, j'Obert ëd Furn a custrüiju ëd tratur, ëd machine tajaerba e d'aut machinari agricul. Për saré la lunga lista an ven bin arcurdé che da vaire la dita Marietti a espor-

ta an tüt ël mund co 'd cutèj stanpà da sacocia. J'auti ütiss për la ca e la cüsin-a cume cüciar, furciulin-e, macin-a caffè e pèiver, a j'eru stanpà da Bartolomeo Truchetti.

Da pi che 'n sécul e mes a Furn a l'é staita travajà, stanpà. rafinà e assemblà n'anfinità 'd toc divers për j'indüstrië pi anpurtante cume cula autumobilistica, cula feruviaria e cule culegà al trasport terestr e naval e co për l'esercit. Ai setur pen-a mensiunà a tuca peui co giunteje cul ëd je strüment chirürgic ëd precisiun e natüralment co i machinari për ij travaj mecanic dij campagnin.

Lesenda ste poche righe, chi ch'a l'é mai stait a Furn Canavèis, as lu imàgina cume na sitadin-a rümurusa, pien-a ëd füm e 'd cimi-neje, andüa che le fnestre dle ca a sun sempe sarà për nen fe intré anticà la füm e la puer, e për ten-e luntan ël rümur dle siren-e e dij mai ch'a drocu da n'autëssa tra ij sinc e ij set meter dzura ij massej ëd fer afuà, për deje la furma dje stamp.

Ma a l'é propi nen parèj. Chi ch'a va a Furn a l'é cume se a andëssa ant ën pais ëd vile-giatüra ai pe d'Alp, cun le ca ura spatarà, ura davsìn a d'aute e tüte bin rangià, andüa che tüt a l'é an urdin përfet, propi cume ij vaire stabiliment, anté che tüt a l'é cuntrulà dai compiuter. E son a stüpiess nen përchè che, cunsiderand la straurdinaria prudütività pen-a signalà, ch'a düra da 'd temp mutubin luntan, son a pudia realisesse mac agiurnandse cuntinuant a le neuve tecnulogie e al progress sientific. E ant ës cas ël mérit a l'é tüt ëd j'antraprènur furnèis che, ant le vaire épuche storiche, a l'han avü ël curagi 'd segue la via del prugres ch'a l'ha rendü 'l travaj menu grev. Ancheuj lè stanpaji a caud a l'é autumatisà e ij rubot a sessiun-u le bare 'd fer caud o a frèid. Le bare sessiunà autumaticament e trasportà ij massej al furn a indüssiun e peui a la pressa për la lavurassiun e lè stanpaji e la sbavadüra. Peui ël toc cunpletament sfrèidà e d'autüt arfinì da 'd machine a cuntrol nümeric cunpletament autumatisà.

La cultivassiu ed le vis ant la Val-Süsa

L'argument ch'im prupun-u 'd traté a rësguarda la cultüra dla vis ant la Val-Süsa. Bin se al di d'ancheuj scasi tüti a cunossu ij vin piemuntëis cume la barbera, ël bareul, ël barbaresc e via fort, për mi ch'i vivu ant na burgjà d'ën cit paisot spatarà trames a 'd muncuni e 'd cumbe 'd büciera, valadì a l'intrada dla crusiera ch'a divid la val Sangun da la val ëd Süsa, nupà i sentu di dai mè avsin ch'a fan ancora andé la vigna, che j'üve ch'a cultivu a sun nen cule cunussüe e che gnanca ij vin a sun ij midem.

Për son i sun anprumëttüme 'd dëscheurve l'urigin ëd cüsti üvagi pitost rair e an particular ëd cui che ancheuj a sun dëscurussü d'autüt. A stu rësguard, je stüdius d'agricultüra a sun assé d'acordi ëd di che la cultivassiu dla vis an s'ël teren ëd montagna, fin-a apeupré a mila méter, a funghèissa sùe rèis sü poche qualità mutben resistente a le variassiu climatiche e a je sbauss ëd tempradura dal di a la neuit, e da l'istà a l'invern.

As trata difati 'd varietà 'd vis ch'a j'eru suens anpurtante e valurisà mac trames a la piana a mesaneuit dël Po e j'Alp, che nupà ij test an sël Setsent e l'Eutsent a arpresentavu cume cultivà vaire secuj andaré, mac an cui anvirun.

L'abandun dla montagna da part dij giuvu, a parte da la metà dël sécul passà, a l'ha strenzù l'area cultivà a vis ai pe 'd nosse Alp e ij vignulant d'adess a sun adatasse a anlevé le vis an ëd fassulet ëd tèra pitost che an grand ëspassi.

Malgré tüt, a sta mira le vis dësmentià o dëscurussüe a sun propi tante, tütün ij cunpaesan a l'han arcurdamne dùe: carcairun e baratuciat che sù dapress iv purtrai a cunosse.

'L Carcairun, ëdcò cunussü cume Carcairun ëd Fransa, a l'é na vis ch'as cultiva da vaire secuj ant la val ëd Süsa, valadì dzurtüt a Cundove, a Cianuch, a Süsa, a Gravere, a Giajun, a Cimun. As trata dla vis che an Fransa a l'é arnumà cume gamay e a l'é present ant ël Beaujolais, an Burgo-gna e ant la val ëd la Loira.

As cultivava ëdcò an Svissera dzurtüt anturn a Ginevra, e an Italia as trovava e as treuva ancora, scasi mac ant la val d'Austa.

Ancora ai primi dël Neuvsent costa vis a l'era cultivà fin-a a 1.100 – 1.200 meter d'autëssa a sinistra dla Doira, an particular an vaire frassiu ed Cundove, fin-a an trames a le buschin-e ëd galëtte.

La rapa a l'é pitost citota, j'asinej a sun rair e an general ël raspun a l'é cürt; l'asinel a l'é na frisin-a uval e so abusset a l'é bleu-neir, an po cangiant an s'ël viola. 'L vin a l'é russ viv, a përfüma 'd frulin-e, d'üva ramà russa, d'üva spin-a e 'd mure, d'ampule e d'arësse. Sua gradassiu a l'é dudes, dudes grad e mes.

Vnisend al vin, i duvuma di che fin-a da la metà dl'Eutsent ël carcairun a l'era vremen tenü an bun cunt për sue sustanse ch'a favurissu la cunservassiu e a antërdisu le sue falsificassiu. Për son ës vin a l'era stait sernü da le cumpanie ëd navigassiu per ij marinar e dzurtüt per le nav 'd la Regia Marin-a, ch'a na tnisia ëd pruviste generuse ant ij port ëd Genua ed La Spessia.

Ancheuj, bin ch'a sia pitost dificil trové n'ostu ch'a smun-a ël carcairun, ant la val ëd Süsa as peul ancora trové chèiche gargota che an sla lista a marca: « *Brasà al carcairun cun ij pum granà* », upüra, andé a la Fera dla tuma ëd Cundove e cubié na fëtta ëd tuma bin stagiunà cun 'n bicer ëd vin s-cèt, apunto 'd carcairun!

'L baratuciat a l'é na vis ch'as cultivava ant la bassa Val-Süsa, dzurtüt a Almëis e a Cimun.

J'espert a la cunsideru uriginaria dël post e a l'é cunussüa pa mac da le noste part. Èl vin a l'ha 'l culur ëd l'or e a përfüma 'd pum verd. Ur ij giuvu a fan andé le vigne cun l'agiüt ëd l'Università, mentre costa vis a l'é stüdià ant la Cantin-a sperimenta ëd l'Istitü Bonafous ëd Chér e a part ëd la cüija anpelografica dle vis raire.

DB.

Na bela surprèisa

Rivà a Tùrin, sta prima i l'hai avü na bela surprèisa, pèrchè ch'i l'hai avü 'l piassi 'd lese duntre cunte gavà da le *Antiche Fiabe e Novelle delle Langhe*, cüije dal dutur Giacomo Giamello. Dait che an si ùltim temp a l'avìa già publicà tre euvre mutubin anpegnative cume 'l *Dizionario botanico latino, italiano, piemontese, francese, inglese* (2004), ël *Dizionario zoologico latino, italiano, piemontese, francese, inglese* (2005), e peui co *La lingua dell'Alta Langa* (2007), bin ch'i savìa ch'a stasià preparand na culessiun ëd fàule e 'd cunte 'd na volta, im aspetava propi nen ch'aj presentèissa cusi prèst. Difati, ëd solit, bele mac la preparassiun dè ste arserche a l'é pitost lunga e cunplicà, e nen sempe a l'é facil truvé ij testimoni apruprià. E peui, na volta registrà a tuca trascrivie e tradüvie an italian. Ant ël cas dè st'arsèrca j'anfurmadur a j'eru tanti e a stasiu an vaire pais ëd le Langhe. Ultra ste cunte, la scunda part dël liber a presenta co senten-a ëd pagine ch'as arferissu al mund dij cit. Tra j'aute cose, si as treuvu 'd riturnej, d'andvinaje, ëd filastocule, ëd passatemp, ëd cite cunte, e da son as peul avèj n'idea pì precisa ëd l'univers cuncetual dij grand e dij cit, prima dl'ariv dla televisiun e dl'anfurmatica. Dop tüt son, ant ël liber as treuva ancora 'n cit glussari antè ch'as presentu le parole pì furavià, che forse nen tüti a capirü.

Ma cul dla cunprensiun a l'é 'n prublema, che ant ès cas a esist nen pèrchè, cume pen-a dit, minca cunta a presenta la tradüssiun italian-a ant la pagina ch'a je sta da fianc. E custa sulüssiun a l'é mutubin ùtila pèrchè che quand ël letur a treuva na parola ch'a cunoss nen, a l'ha mac da guardé ant la pagina ch'as

Na cita rësposta a na gran domanda

Pèrchè che an piemuntèis a-i sun tre o? Pèr capì bin la situassiun a tuca armunté al latin classic, antè che la O a presentava due furme ün-a curta e l'auta lunga. Ma, ant le parlà pupular dij secuj passà e co ant le lenghe d'ancheuj rivà dal latin ste vucaj a l'han dèslupà 'd sun divers. Ant ël teritori dël Piemunt d'ancheuj la O curta an pusissiun tonica, a l'ha piat ën sun velar marcà: **euv**, **beu**. An silaba sarà, valadi quand che la silaba antè ch'as treuva la O a finìa cun na cunsunant, sta O a l'ha piajt ël sun O normal **ort**, **corp**. Ma suta l'anfluensa 'd na i a l'ha dait ël sun velar: **deurm**. L'istess a capita per **neuit** e **eut**.

An piemuntèis la O lunga latin-a an silaba libera, a

treuva dacant e a evita ëd perde ëd temp e 'l fil dël discurs cercanda an sël vucabulari.

N'auta bela idea a l'é che, ansem al liber a j-è co 'n dischet cun la registrassiun ëd na bun-a part ëd le fàule, fatta al mument ëd l'antèrvista. Ultra le cunte, ël dischet a arporta co vaire test pèr ij cit. Se forse ste vus a disu gnente chi ch'a l'ha mai sentü dè ste cunte, a l'é sicür che pèr le pèrsun-e ansian-e che vaire ani fa a l'avü sentüje ant le vijà, quand che magara ansem ai so avzin a spanavu la melia an chèiche stala o ant l'era, a l'é tüta n'auta cosa. Ste vus a-j memoriu 'n mugg ëd fait luntan e 'd pèrsun-e ch'a l'han lassane. Anlura sente na bela cunta, ch'a füssa alegra o trista, a l'era cume ancheuj vèdde 'n film. E quasi sempe, da custe storie a j'era cheicos da anprende. Chi ch'a l'ha l'urija pì fin-a, da ste registrassiun a pudria co nuté le diferense dla parlà 'd dui pais avzin, ma co cume la lenga dij cé a sia diversa da cula d'ancheuj. A penseje bin, sta lunga arserca dël dutur Giamello a cuntinua e a cumpleta cule pen-a signala pì dzura.

Malgré le rësponsabilità 'd pare ëd famija e cule mutubin delicà 'd sùa professiun, dop vaire agn d'arserche e dè stüdi, magara ant j'ure cite, senza ciameje gnente a gnün e senza desse 'd sagna cum a farü tante altre pèrsun-e, an custe sùe euvre, e specialment ant l'ùltima 'l dutur Giamello a l'é rüssi a recuperé na part dël patrimoni culturàl e dël fulclur ëd la Langa pèrchè che, quasi sicürament, senza so antèrvent, tüte ste cunte a sarü finè ant la dèsmèntia. Èl progress as peul nen fèrmé, ma a l'é co bel arcurdè noss passà.

dà sempe na **u**. Ch'as pensa a : **fiur** (da flore), **nud** (da nepote), **ura** (da hora), **gula** (da gula), **dzura** (da desupra). Ant j'aute silabe sarà la O latin-a a dà sempe **o**. Ch as pensa **col** (da collu) e a **fol** (da folle). Se ant la lenga parlà a esitiu nen ëd prublema a tuca dè che già dai prim ducüment ëscrit an piemuntèis a j'eru vaire ussulassiun ant la rapresentassiun grafica 'd vaire sun. Per cul velar dla O ch'as pensa a **noit** 03037 an lenga d'oè (sec. XII); **nog** B311, **noug** A63 ant le comedie dl'Alione (1520), **nuoit** 2024 Canzoni della Villa (1600). Da la varietà dè ste grafie, a l'é facil capì che truvé 'd sègn pèr arpresenté 'd sun neuv, a la deuv esse stait mutubin cunplicà.

